

**АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ В СТУДІЯХ УЧЕНИХ ПРАЗЬКОЇ  
ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ**

*У статті проаналізовано погляди вчених Празької лінгвістичної школи на актуальне членування речення. Автор робить висновок, що ці дослідження містять ключові положення теорії актуального членування речення і є базою практично для всіх досліджень в галузі функціонального синтаксису.*

**Ключові слова:** актуальне членування речення, основа, ядро, тема, рема, перехід, фокус, комунікативний динамізм, ступінь КД, актуально-синтаксичний тип, семантична структура, контекст.

*В статье анализируются взгляды ученых Пражской лингвистической школы на актуальное членение предложения. Автор приходит к заключению, что эти исследования содержат ключевые положения теории актуального членения предложения и являются базой практически для всех исследований в области функционального синтаксиса.*

**Ключевые слова:** актуальное членение предложения, основа, ядро, тема, рема, переход, фокус, коммуникативный динамизм, степень КД, актуально-синтаксический тип, семантическая структура, контекст.

*The article deals with the views of the scientists of the Prague linguistic school on the actual division of the sentence. The author makes the conclusion that these researches contain the key ideas of the actual division of the sentence and form the basis of further researches in the sphere of functional syntax.*

**Key words:** actual division of the sentence, basis, nuclear, theme, rheme, transition, focus, communicative dynamism, the degree of CD, actual-syntactic type, semantic structure, context.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень мовознавці постійно звертаються до наукової спадщини вчених Празької лінгвістичної школи. Деякі дослідники [1] робили спроби проаналізувати доробки представників цієї школи, проте комплексної праці, присвяченої цьому питанню, створено не було.

Мета нашої статті полягає в комплексному аналізі доробків учених Празької лінгвістичної школи і конкретизується в таких завданнях: по-перше, проаналізувати концепції актуального членування речення, висунуті чеськими мовознавцями, на основі чотирьох підходів до кваліфікації цього явища, по-друге, відзначити, які ідеї зберегли актуальність і тепер, по-третє, накреслити перспективи подальших досліджень цього питання.

О.О. Селіванова відзначила, що існує чотири підходи до кваліфікації актуального членування речення (АЧР): семантичний, який надає перевагу чиннику відомого / невідомого; синтаксичний, що ґрунтується на синтаксичних категоріях речення; логіко-граматичний, представлений опозицією логічного підмета та присудка; комунікативний, що пов'язує членування із тричленним поділом мовленнєвого акту [2: 21].

Особливість праявних досліджень полягає в тому, що не завжди можна чітко окреслити підхід лінгвіста до тлумачення явища АЧР. З одного боку, учені створили значну базу для подальших досліджень, проте з іншого – їхні концепції та погляди є багатоаспектними, нерозчленованими і мають загальний характер.

Після праць В. Матезіуса чеська лінгвістика опинилася спадкоємицею оригінального вчення, яке стало базою для з'ясування багатьох складних питань порядку слів та мовленнєвого інтонування речень. Ідея В. Матезіуса виявилася досить привабливою для значної кількості молодих чеських лінгвістів.

Вагомий внесок зробили Ф. Данеш, М. Докуліл та К. Гаузенблас. Саме ці дослідники висунули ідею тривісного підходу до синтаксису: семантичний рівень, граматичний рівень та рівень функціональної перспективи речення (ФПР) [3; 4]. Під *рівнем* дослідники розуміли ієрархію частин певного цілого з погляду формування більш складних утворень із простих компонентів [5: 7].

Важливе значення для розвитку теорії АЧР мають праці комунікативного спрямування Я. Фірбаса. Вихідним положенням його концепції виступає припущення, що, згідно з характером людської думки та лінійним характером речення, елементи речення слідує один за одним відповідно до ступеня *комунікативного динамізму* (КД), який вони передають, починаючи від найнижчого і поступово переходячи до найвищого.

Під *ступенем КД* певного елемента речення розуміють ту міру, у якій елемент речення робить внесок у розвиток спілкування, у якій він ніби «просуває» спілкування вперед. Шкала КД складається із власне теми, тобто елемента, який передає найнижчий ступінь КД, із залишку теми, власне переходу, залишку переходу, із залишку реми та власне реми, тобто елемента, який передає найвищий ступінь КД. У межах КД перехід має ступінь вищий, ніж у теми, але нижчий, ніж у реми. Найпоширенішою моделлю КД виступає послідовність «тема – перехід – рема» [6: 61].

Проте під час утворення речень деякі мови можуть відходити від цієї моделі. Вони можуть робити це через граматичну структуру, емоційність, заради ритму і т. п. Такі відхилення сигналізуються певними способами, а відтак вони лише підкреслюють основну модель КД. Один зі способів сигналізації відхилення забезпечується *контекстом*, інший – *семантичною структурою* речення. Функція контексту полягає переважно в тематизації елементів речення: будь-який елемент, який вже згадувався в попередньому контексті, зазвичай містить найменший ступінь КД у межах речення, незважаючи на місце, яке він посідає. Що стосується семантичної структури, вона функціонує в межах частини речення, яка залишилася без впливу попереднього контексту, незалежно від нього. Засоби сигналізації забезпечуються тут семантичним змістом елемента питання, а також семантичними зв'язками, у які цей зміст може вступити [7: 240].

Й. Філіпець дотримувався думки, що тема-рематичне членування не можна ігнорувати й під час аналізу тексту художньої літератури. Об'єктом свого дослідження Й. Філіпець обрав драматичний текст, особливість якого полягає в тому, що він має ситуативне підґрунтя і завжди розглядається в контексті ситуації. Вступна фраза зазвичай вимовляється в певній ситуації, а тому мовний та перш за все ситуативний контекст завжди наявний. А тому, аналізуючи ФПР, слід враховувати дві лінії: послідовність тексту (мовний текст), з одного боку, та послідовність ситуації (ситуативний контекст), з іншого. Тема-

рематичне членування першої площини відбувається за рахунок узагальнення елементів другої площини [8: 130].

На думку дослідника, влучний та докладний аналіз ФПП передбачає повну реконструкцію тема-рематичних послідовностей та їхнього зв'язку, а також повний синтаксичний аналіз, явну синтаксичну інтерпретацію та аналіз текстових висловлювань обох площин.

Використавши синтаксичний підхід, тобто зіставивши члени речення та члени тема-рематичного членування, Й. Філіпець отримав такі результати. У ролі певних компонентів тема-рематичного членування зустрічаються всі члени речення, проте з різною частотою. Чітко можна відзначити тенденцію теми бути вираженою підметом, тенденцію реми виражатися предикатом і тенденцію переходу виражатися особовою формою дієслова або зв'язкою. Крім того, поширені речення дають можливість виокремити у складі реми власне рему та залишок від реми [8: 137].

Грунтовними та докладними є доробки П. Адамця. Для дослідника *АЧР* – це «організація речення з метою передачі актуальної інформації» [9: 19]. У кожному реченні можна знайти *речову* та *актуальну інформацію*. *Речова інформація* – це «проста інформація про якийсь факт об'єктивної реальності, яка витікає з лексико-синтаксичної структури певного речення» [9: 19]. *Актуальна інформація* – це «той аспект речової інформації, який в певній ситуації мовець має намір повідомити співрозмовнику, сутність певної комунікації, через яку комунікація реалізується та без якої вона не мала б смислу» [9: 20].

Елементами речення виступають основа та ядро. *Основа* – «частина речення, яка дана, відома або достатньо очевидна і яка служить відправним пунктом для передачі актуальної інформації» [9: 20]. *Ядро* – «частина речення, у співвідношенні якої з основою міститься актуальна інформація» [9: 22].

П. Адамець уперше докладно описав основні варіанти розташування слів у російській мові (у поєднанні з місцем фразового наголосу), які утворюються реченнями з різним синтаксичним складом (тобто його підхід синтаксичний). Лінгвіст використовував поняття *лінійно-динамічна структура*, яка являє собою «узагальнення цілого ряду речень з однаковим складом синтаксичних членів, з однаковим порядком слів і місцем фразового наголосу». Наприклад, одну й ту ж саму динамічну структуру (підмет – присудок – додаток) мають речення *Отец читает газету* «Батько читає книгу» та *Мы поедem в Москву* «Ми поїдемо до Москви» [9: 48].

Дослідник поклав різні лінійно-динамічні структури в основу своєї класифікації і визначив, які *актуально-синтаксичні типи* виникають на базі певної лінійно-динамічної структури. *Актуально-синтаксичний тип* є «узагальненням великої кількості речень з однаковим складом синтаксичних компонентів, з однаковою лінійно-динамічною структурою, з однаковим АЧ і однаковою загальною комунікативною функцією» [9: 48 – 49]. П. Адамець дав детальну характеристику кожного актуально-синтаксичного типу [9: 26].

На думку П. Сгалла [10], ФПП є вирішальним пунктом для найважливіших проблем методу опису природної мови, проте основні праці, які мали справу з детальним лінгвістичним описом, не враховували цей факт.

Від самого початку дослідження ФПП учені почали говорити про розмежування термінів *речення* (одиниця мовної системи, яка характеризується синтаксичною структурою та лексичним складом) та *висловлення* (одиниця тексту, яка має, як правило, форму ре-

чення). Іноді висловлення відрізняються лише перспективою. Часто вважають, що така перспектива не належить до царини граматики [10: 204].

Проте існують випадки, коли ФПП виражається за допомогою граматичних засобів: артиклі в англійській мові, порядок слів у чеській мові.

Враховавши деякі приклади та проаналізувавши відокремлення граматики від мовної системи (адже цей процес потребує три терміни: *речення* суто для граматики, *висловлення* для тексту, а для мовної системи терміна немає), П. Сгалл зробив висновок про необхідність застосування терміна *ФПП* не лише для членування варіантів речення, але й самого речення [10: 206].

Складові частини АЧР П. Сгалл разом із Є. Гаїчовою назвав *темою* та *фокусом*. *Тема* – це контекстно врахована частина речення, тобто його компонент, який відноситься до елементів, що вважаються не лише вже відомими слухачу, але й знаходяться в активованому стані в його пам'яті. Контекстно неврахована частина речення називається *ремою* (*фокусом*). Окремі частини реми не завжди приносять нову інформацію, оскільки новим може виступати саме сполучення цієї реми з цією темою [11: 58].

Торкнулися дослідники й питання пасивних конструкцій в англійській мові, які стають у нагоді у разі необхідності поставити виконавця в кінець речення, щоб він став фокусом в реченні. У російській та чеській мові, а також в інших мовах з нефіксованим порядком слів, таких проблем немає, тому пасив вживається, щоб відсунути діяча на другий план, а не виділити його [11: 51].

П. Сгалл та Є. Гаїчова частково розглянули і типологію АЧР. Засоби вираження АЧР поділяють мови на три великі групи. До першої групи належить група флективних мов, для яких є типовим, що послідовність членів у реченні не залежить від граматичної функції цих членів. Інтонація його «перекриває» лише в емоційних реченнях, граматичні обмеження стосуються лише структури субстантивних фраз [11: 52].

Мови Західної Європи становлять другу групу, де розбіжності більш суттєві та помітні: ці мови належать до аналітичного типу, а тому порядок слів знаходиться під значним впливом граматичних правил [11: 54]. Для вираження АЧР ці мови вживають емоційно немарковану інтонацію та синтаксичні конструкції (з допоміжними дієсловами в пасивній конструкції, «*вдаваний підмет*» (як англ. *there, it*, нім. *es*) або вживання зв'язки в головному реченні англійського складного речення з *it is ... who* «саме ...») [11: 56].

До третьої групи належать мови Східної Азії та африканські мови, які для вираження АЧР використовують частки та афікси. Наприклад, в японській мові існують частки *wa* (для вираження теми, навіть контрастної) та *ga* (для вираження рематичного підмета, особливо в реченнях без теми, оскільки в японській мові тема також є найменш динамічним членом речення) [11: 57].

На деякі проблеми теорії АЧР звернув увагу і К. Пала. Він спирався на семантичний підхід, а також розглядав засоби АЧ.

Компоненти речення, які передають стару, відому інформацію, називають *основними*, або *основою*. Інші компоненти речення, які передають нову інформацію, називають *ядерними*, або *ядром*. Компоненти ядра як нову інформацію можуть також передавати нові відношення між уже відомими явищами. Компоненти речення, що з'єднують основу та ядро висловлення, називаються *перехідними*, або *переходом* [12: 81].

К. Пала спирався на поняття *семантична структура* – послідовність лексичних одиниць, упорядкованих згідно з синтаксичними правилами певної мови, та *контекст* – мовне та позамовне оточення, яке зустрічається безпосередньо перед певним висловленням. Контекст може мати різну довжину – одне слово, речення, абзац, книга. У випадку позамовної ситуації слід підкреслити, що поки що немає лінгвістичного апарату для опису як якісної, так і кількісної сторони позамовної ситуації.

Згідно з поняттям *контекстної зв'язності* [12: 83] кожна обміркована мовна комунікація повинна виконувати таку умову: певне висловлення завжди входить до складу конкретної мовної або позамовної ситуації. У реальній мовній комунікації в людському суспільстві не існують і не зустрічаються контекстно незв'язані висловлення.

Дослідження Е. Бенеша базується на диференціації двох аспектів ФПР: будова контекстної структури речення з одного боку та зв'язок речення з контекстом з іншого.

*Контекстуально незалежними* Е. Бенеш уважав такі речення, які здатні виступати вільними висловленнями, тобто речення, що містять загальну інформацію, яка відповідає на питання «Що нового?» [13: 267]. Звичайний порядок слів незалежних речень Е. Бенеш умовно назвав *семантичним* та найважливішими, тому що вони представляють базовий тип [13: 268].

З іншого боку, *контекстуально залежні* речення мають okazіональні (марковані) модифікації семантичного порядку слів, згідно з вимогами контексту або ситуації, намірами мовця або відносно слухача. Правила цих модифікацій можна виявити на основі аналізу речень. Указаний порядок слів можна умовно назвати *контекстуальним* [13: 268].

У класі *напівзалежних речень* (тобто речень з односторонньою залежністю, які вимагають попереднього або наступного контексту) можна виокремити два типи: а) вступні речення висловлень; б) відповіді на запитання.

Вступні речення висловлень (наприклад, лекцій, книжок, глав і т. п.) можна вивчати з погляду способу, за допомогою якого вони встановлюють необхідний контакт, загальної мети мовця / того, хто пише та слухача / того, хто читає, або ж з погляду ситуаційного або тематичного підґрунтя, тобто залежно від того, що обирається вихідним пунктом висловлення. Вибір вихідного пункту висловлення не залежить ані від контексту, ані від ситуації; він, проте, обмежується тим фактом, що повідомлення, яке містить певну рему, повинне містити й тему. Тому вступне речення або лінгвістично актуалізує ситуацію, або якось заміняє контекст, наприклад, за допомогою темпорального або локального «ситуаційного фону», за рахунок залучення теми до більш широких зв'язків або шляхом її негайної експозиції: у цьому випадку тема виступає як дане. Тема висловлення не обов'язково повинна містити змістовий елемент, з яким слухач / читач ознайомлений, але будь-який змістовий елемент, який презентується як дане. Рема вступного речення, проте, вже вказує на подальший контекст.

Інший тип напівзалежних речень представлений простими відповідями на запитання: питання складає мінімальний попередній контекст. Питання та відповідь становлять відносно незалежну комунікативну одиницю, оскільки відповідь містить рему, яка не вимагає подальшого контексту [13: 269].

Контекстуальні модифікації порядку слів є результатом кількох чинників процесу спілкування: намір мовця, його відношення до слухача, посилання на ситуацію й кон-

текст та включення власних індивідуальних речень до висловлень та завершених розмов [13: 270].

Для контекстуальних розташувань, як і до розташування семантичних та тематичних елементів, різні мови використовують різні засоби, які вступають у складні та різноманітні зв'язки із засобами граматичної структури речення. Так, у чеській мові порядок слів висловлень, які позначають «локалізацію предмета», відрізняється від порядку слів висловлень, які позначають «нааявність предмета в певній ситуації»: *Pavel je venku* «Павло надворі» – *Venku je Pavel* «Надворі знаходиться Павло» [13: 271].

Усі ці роздуми привели Е. Бенеша до висновку, що порядок слів залежить від семантики та від ФПР [13: 272].

Л. Угліржова спиралась на комунікативний та синтаксичний підходи до АЧР і застосувала статистичний метод для дослідження зв'язку між двома синтаксичними рівнями – між граматичною синтаксичною функцією членів речення та їхньою комунікативною функцією у висловленні.

З комунікативного погляду неважливо, починається речення з граматичного підмета, граматичного додатка або будь-якого іншого члена речення; важливим є те, чи починається воно з теми або реми, або з комунікативного елемента іншого типу. Потенційно, кожний синтаксичний член речення може бути носієм різної комунікативної функції, чи то тематичної, чи то рематичної. Відповідно і комунікативна функція має різні синтаксичні засоби вираження [14: 209].

Проаналізувавши приклади з чеської літератури, Л. Угліржова зробила такі висновки. По-перше, більшість дієслівних присудків виступають у ролі переходу між темою та ремою. Більшість предикативних означень виконують функцію реми висловлення [14: 210]. По-друге, якщо член речення виступає носієм двох функцій, то одна з них зустрічається частіше. Наприклад, дві третіх всіх підметів виступають темами, лише одна третя – ремами. Дві третіх додатків виступають ремами, одна третя – темами [14: 211].

Для кожної комунікативної функції є один найбільш типовий член речення. Так, тема найчастіше виражається підметом. Перехід найчастіше виражається присудком (особовою формою дієслова). Рема найчастіше передається або додатком, або обставиною [14: 211].

Слід також звернути увагу на пропозицію Л. Угліржової (яка не отримала підтримки інших дослідників) додати до трьох базових комунікативних частин висловлення ще одну – *необов'язкову, додаткову складову (optional constituent)*. Роль цього елемента другорядна і полягає у встановленні зв'язку між тема-рематичною ланкою певного висловлення та більш широкою тематичною рамкою цілого параграфу, розділу або тематичною сферою. У більшості випадків додаткова складова виражається обставиною [14: 215].

Отже, розглянувши доробки мовознавців Празької лінгвістичної школи, ми можемо зробити висновок, що саме їхні дослідження допомогли віднести АЧР до суто лінгвістичної царини, сформувавши термінологічну, теоретичну та емпіричну базу, а також торкнулися широкого кола питань, які продовжили досліджувати їхні послідовники.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Лаптева О. А. Чехословацкие работы последних лет по вопросам актуального членения предложения / Ольга Алексеевна Лаптева // Вопросы языкознания. – 1963. – № 4. – С. 120 – 127.
2. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
3. Daneš F. A Three-Level Approach to Syntax / František Daneš // Travaux linguistiques de Prague. – Prague : Academia. – 1964. – P. 221 – 242.
4. Dokulil M. K tak zvaném významové a mluvnické stavbě věty / M. Dokulil, F. Daneš // О vědeckém poznání soudobých jazyku. – Praha : Academia, 1958. – P. 231 – 246.
5. Данеш Ф. Проблематика уровней с точки зрения структуры высказывания и системы языковых средств / Ф. Данеш, К. Гаузенблас // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие [Доклады симпозиума 18 – 22 апреля 1967 г.] / под ред. В. Н. Ярцевой и Н. Ю. Шведовой. – М. : Наука, 1969. – С. 7 – 20.
6. Фирбас Я. Функции вопроса в процессе коммуникации / Ян Фирбас // Вопросы языкознания. – 1972. – № 2. – С. 55 – 65.
7. Firbas J. Non-Thematic Subjects in Contemporary English (A Contribution to the Problem of Central and Peripheral Phenomena in the System of Functional Sentence Perspective) / Jan Firbas // Travaux linguistiques de Prague. – Praha : Academia, 1966. – 2. Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue. – P. 239 – 256.
8. Filipec J. Zur Frage der funktionalen Satzperspektive im dramatischen Text / Josef Filipec // Papers on Functional Sentence Perspective / ed. by F. Daneš. – Prague : Academia, 1974. – P. 129 – 141.
9. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / Пржемысл Адамец. – Prague : Academia, 1966. – 96 с.
10. Sgall P. Functional Sentence Perspective in the Generative Description / Petr Sgall // Prague Studies in Mathematical Linguistics. – 1967. – № 2. – P. 203 – 225.
11. Гаичова Е. Актуальное членение языка и его место в описании языка / Е. Гаичова, П. Сгалл // Формальное описание структуры естественного языка : сб. науч. трудов / под ред. А. С. Нариньяни. – Новосибирск, 1980. – № 10. – С. 39 – 60.
12. Пала К. О некоторых проблемах актуального членения / Карел Пала // Prague Studies in Mathematical Linguistics. – 1966. – № 1. – P. 81 – 92.
13. Beneš E. On Two Aspects of Functional Sentence Perspective / Eduard Beneš // Travaux linguistiques de Prague. – Prague : Academia. – 1968. – V. 3. Études structurales dédiées au VI<sup>e</sup> Congrès des Slavistes. – P. 267 – 274.
14. Uhlířová L. On the Role of Statistics in the investigation of FSP / Ludmila Uhlířová // Papers on Functional Sentence Perspective / ed. by F. Daneš. – Prague : Academia, 1974. – P. 208 – 216.